

INTERNATIONAL CONFERENCE BUILDING CULTURAL BRIDGES

Integrating Languages, Linguistics, Literature,
Translation and Journalism into Education

I TOM VOLUME I

V-“МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ, ӘДЕБИЕТ,
АУДАРМА ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ” АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ

April, 25-27 / 2013

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ӨРІСІ

(әскери атаулар мен сауыт-сайман аттарына қатысты көнерген аталымдар)

ф.ғ.к., доцент м.а. Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы
Қазақстан, Алматы, Халықаралық Бизнес Академиясы
Gumi_kaz@mail.ru

Көнерген аталымдар ескіру көрсеткіші арқылы ғана қазақ тілінің лексикасынан оқшауланып, көнерген аталымдардың лексикасын құрай алады. Көнерген аталымдар негізінде мынадай екі топқа бөлінеді: 1) тарихи аталымдар (историзм); 2) көнерген аталымдар (архаизм). Бұл екі лексикалық топтың арасындағы айырмашылық сөздердің әрі тұрақты, әрі белгілі бір мағынаға негізделген қасиеті болып табылады.

Г. Мұсабаев көнерген аталымдарды архаизмдер және историзмдер деп бөліп алады да, «архаизмдер күнделікті тұрмыста, дін ұғымында, ескі әдет-ғұрыптарда қолданылады» дей отырып, историзмдерді лексика-семантикалық топтарына қарай материалдық мәдениетке байланысты, әкімшілік қаруға байланысты, қазақ қоғамының қоғамдық өміріне байланысты, «Тябрь дәуірінен кейін туған сөздер», [1: 185-191] – деп жіктейді.

Сонымен қатар Ә. Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде көнерген аталымдардың лексика-семантикалық топтарын, яғни архаизм мен историзмді өз алдына жеке дара топтайды: архаизмдерді – мата-деме атауларына байланысты архаизмдер; салт-сана, әдет-ғұрыпқа қатысты архаизмдер; киім-кешек, ыдыс-аяқ атауларына қатысты архаизмдер; діни атауларға қатысты архаизмдер деп бөледі де, историзмдерді мынадай үш топқа топтайды: әкімшілік басқарумен байланысты туған историзмдер; әскери атаулар мен қару-жараққа қатысты историзмдер; Совет тұсында пайда болған историзмдер [2: 86-88].

Аталған ғалымдардың жіктемелерін негізге ала отырып және Нұртуған мен Әлімбет шығармаларындағы көнерген аталымдарды саралай келіп, олардың бір бөлігін әскери атаулар мен сауыт-сайман аттарына қатысты көнерген аталымдар деп алып, оларды басқа тілдегі қолданысымен салыстырмалы түрде талдау жасадық.

Шығармада қару-жарақ атаулары, сонымен байланысты фразеологиялық бірліктер жиі ұшырайды. Соның өзінде көне қару-жарақ аттарымен қатар, олардың XVIII–XIX ғасырда қолданылған түрлері де кездеседі. Бұл жағдай шығарманың біздің дәуірімізге ауызша жырлану арқылы жетуімен байланысты болуы мүмкін. Мысалы, жауынгер, солдат мағынасында жасақ, қол, жасауыл сияқты көне аталымдар қолданылған. Сондай-ақ қорамсақ, бадана, кіреуке, қылыш, саба, сүңгі, сарыжа, найза, алмас, айбалта, мысқұлақ тәрізді көне қару-жарақ атауларымен бірге мылтық, қанжар, қылыш, садақ, барабан сияқты кейінгі дәуірімізге тән соғыс құралдары да қатар қолданылған. Сондай-ақ, қару-жараққа қатысты көнерген аталымдар барлық тілде де кездеседі. Соның ішінде орыс тілінде бар көнерген қару-жарақ түрлерінің бірегейлеріне тоқталсақ:

айпалта – 1. топорик, 2. секира, алебарда [13: 27] – айбалта;
хәс – меч ; сабля, пашка [13: 557] – семсер, қылыш;
сәнә – копье; пика [13: 351] – найза;
Сёмрен – 1. стрела, 2. диал. лук (оружие) [13: 410] – жебе;
Чукмар – дубина, дубинка [13: 595] – шоқпар;
хурал чукмарә – колотушка [13: 595] – дабыл;
хулкан – щит (воина) [13: 562] – қалқан;
ухә – 1.лук, 2. стрела [13: 520] – садақ, жебе;
ухә йённи – колчан [13: 520] – қорамсап;
ухә йёппи - стрела (для стрельбы из лука) [13: 127] – жебе;
сәсә – нож, ножик [13: 414] – қанжар.

Нұртуғанның батырлық пен ел қорғау картинасы көрсетілген «Мәулімнияз-Едіге» дастанында көне қару-жарақ атауларына қатысты мынадай көнерген аталымдар кездеседі:

Мына тұрған ақ сүңгі,
Шаншып ешкім сындырмас.
Бадана көзді ақ сауыт,
Киген ерді тындырмас.
Байласаң белге ақ алмас,
Сілгесең мұнан жан қалмас!
Ілулі тұр сарыжа
Серіппесі қатты жауырынша
Тартатұғын ер керек [Н.К.Іт].

Қаттау киген деніне,
Тақымға қысып көк сүңгі,
Байлаған алмас беліне.
Қорамсақтағы сұр жебе
Қырықтан асар кемінде [Н.К.Іт].

Әрине бір қарағанда мұнда жаңалық жоқтай: картина бұрынғыша қимыл, іс-әрекет атау арқылы берілген, сөйлемдер шағын (бір тармақтық), өлең ұйқасқа құрылған.

Академик Ә. Қайдаров «...көненің көзіндеі сақталып, мағынасы күнгірттеніп, ұмыт болған, қолданыстан қалып, шаң басып жатқан көнерген сөздер аз емес. Оларды тірілтіп, жаңартып, тіл қажетіне жаратуға әбден болады, дей келіп, қосын, ләшкер, жасақ, түмен, бұраңгәр, ерен, бүйрекші, су, шерік, шеру, иелме, аламан, алай, атарман, шабарман, ондық, сарбаз, жүздік, мындық, жалаңқат, көбе, жебе, жекеауыз, сардар, самқал, сапы, сүмбе, топ, оқшантай сияқты сөздерді әскери термин ретінде өмірге қайта әкелу керектігін айтады» [3: 14].

Солардың бірі қазіргі тіл қолданысында бар «сарбаз» сөзі. Түсіндірмелі сөздікте: сарбаз – жасақты қол, әскер, жауынгерлер, солдаттар. Парсы тілінде сар-баз /солдат, рядовой/ қатардағы жауынгер, қарапайым солдат [4: 278] дегенді білдіреді. Мысалы, Нұртуғанның «Ақ Кете Шернияз» дастанында былайша жырланады:

Паршаған шығар сарбаздар

Демалсын қазір жайланып.

Сарбазды босқа қырмалық.

«Мың асқанға бір тосқан»

Сіздер, сірә, болмалық!» [Н.К.Пт].

Мұндағы «сарбаз» ақындар өмір сүрген тұста жасақты қол мағынасында а, қазіргі тілімізге қайта оралып, жаңғырып қолданылған бұл аталымның нды мағынасы қатардағы жауынгер мәнінде айтылады.

Сонымен қатар Нұртуған шығармаларында қазіргі әскер мағынасындағы ы», «жасақ», «жасауыл» сөздері кездеседі:

Мақұл көрді бәрі де,

Жасақ санын көбейтіп,

Межелі күні жиғанды [Н.К.Пт].

Бұл жерде «жасақ» қару жарақтанған бір топ жауынгерлер архисемасын іретін аталым. Сөздікте жасақ – 1) әскер, қол, қару жарақтанған бір топ ынгерлер; 2) ерте кезде мал басынан алынатын салықтың бір түрі деген екі ынаны білдіреді. Мал басына төленетін жасақ салығы үй салығына ағанда заңдылығы жөнінен салық салудың дұрыс түрі болды. Жасақ әрбір іктен /түйені қоспағанда/ бір пайыз мөлшерінде алынды. Алғашында заттай ынатын бұл салық кейіннен ақшаға ауыстырылды (М.Елеусізов).

Нұртуған шығармаларында жиі ұшырасатын сөз «жасауыл». Жасауыл дікте –

1) патша үкіметі кезіндегі қазақтың офицерлік шені; 2)

іс. қарулы топ, шапқыншы [4: 221] деген мағынаны білдіреді.

Зерттеушілердің көбісі жасауыл монғол тілінің сөзі деп көрсетеді. Орыс,

аин, поляк, болгар тілдеріне енген жасауыл термині орыс жылнамаларында

II ғасырдан бастап кездеседі. Қазақ әскерлерінде жасауыл капитанға тең

ері атақ болған [5: 255]. Зерттеуші Т. Байжанов: «Қазақ тілінде жасауыл

і алғашқы кезде «ханның шабарманы» мағынасында жұмсалып кейін әскери

ғынасы пайда болған болу керек. Жасауыл сөзі қазақ тілінде Қазан

ікерісінен кейін қолданудан шығып қалған» [6: 302], – дейді. Мысалы,

ртуғанның «Қарасай-Қазы» дастанында: Қалипа Мүсілімді «бері шық» деп

дадан шығарып алды. Ордадан шығарып алып: «Бұған өкпелейтін орнымыз

қ еді. Ашуы басылсын деп босқа өкпелеп отыр едім. Сен енді мына

сауылмен ноғайлыны жинап ал. Тақтың ықтияры менде болса, мен мына

расайға берем» – деді. Бұл үзіндідегі «жасауыл» сөзі қазақ тілінде

йбітшілік кезде ханның жарлықтарын орындаушы, салық жинаушы, ал,

ғыс кезінде әскери мәселелерімен айналысатын адам мағынасында

лданылды. Жасауыл сөзінің әскери саладағы мағынасын өзге түркі тектес

лықтың тілдерінен кездестіруге болады. Қарақалпақ тілінде жасауыл «сарай

ірегіндегілерге берілетін полицейлік шен» деген мағыналарда қолданылады.

ғни жасауыл – ханның немесе ірі әскербасылардың қол астындағы

ауынгерден бастап офицерлерге дейін берілетін әскери атақ және осы атаққа

болған адамдар.

Барлық деректерді қорытындылай келе, «жасауыл» көнерген аталымының

архисемасы әскери атақ, әскери топ деген ұғымды білдіреді.

Бұл тұста тек қару-жарақ емес, сауыт-сайман аттары да тұрақталып, нормалана түскен. Ақындар шығармаларының тілінде сауыт сөзімен қатар «көбе», «қаттау» деген көнерген аталымдар синонимдік қатар түзген. Мысалы,

Едіге мұнда келсе егер,
Жыртпас па еді көбеңді,
Оймас па еді төбеңді,
Ұрмас па еді енеңді?! [Н.К.Іт]

Түсі бөлек жан екен,
Жан қаратпас айбатты.
Қаттауына қаратпай,
Найзасы тиді жүректен [Н.К.Іт].

Түсіндірмелі сөздікте: көбе – ерте кездегі батырлар киген сауыт [7: 303]. Ескі монғол тілінде көбе – батырдың сауыты [8: 925].

Көбе – жүрек тұсын, білек, тізені, иықты садақтың оғынан, қылыштан қорғау үшін жалпақ темірден жасалған сауыт. Ол бүкіл денені қорғау үшін тырнақ ұқсас, көбінесе қола немесе мысты қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды (шығыршықтарды) біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасалған түрі. Кейінірек көбенің жеңіл көкірекше түрі шыққан. Сондай-ақ, көбенің қанды көбе деген де түрі бар. Қанды көбе – жай сауыт емес, әрдайым ұрыс майданында болатын батыр киетін көбе [9].

Келтірілген деректерді қорытындылай келе, «көбе» аталымының негізгі мағынасы батырдың жауға аттанғанда киетін, найза мен сүңгіден қорғайтын темірден тоқылған киімнің (сауыттың) бір түрі.

Ғалым Р. Сыздық: «Заман неғұрлым әрілеген сайын қазіргі нормамен салыстырғанда, көнерген элементтердің молынан ұшырасуы заңды да, түсінікті де. Бірақ әрідегі әдеби мұра ауызша сақталғандықтан, көптеген бейтаныс дүниелер мәтіннен ығысып, бізге түсініктірек баламалармен жеткені аян. Әйтсе де бұл мұралардан «көненің көздері» – архаизмдерді табуға болады» [10: 80], – деген пікірі осының айғағы.

Қару-жарақ пен сауыт-сайман атауларының эпитетсіз қолданылуы – ақындар өмір сүрген кезеңнің әдеби үлгілерінде кемде-кем ұшырасатын құбылыс, ал кейінгі кезде бұл қолданыс сирей бастайды. Мына өлең жолдарында қару атаулары эпитетсіз қолданылған.

Найзаны салып түйретті,
Садақты тартып үйретті,
Осылай баулап өсірді
Ұрпақты іске шыдамды [Н.К.Іт].

Садағын сала байлап, асынып алмас,
Жолыққан ешбір дұшпан тірі қалмас!
Арада бірнеше күн жол жүрген соң,
Бір күні түсті тұман жол таба алмас [Е.К].

Бұл аталған көне қарулардың қимылдары да өз аттарымен берілген алмасты асынады, найзаны түйрейді, садақты тартады.

Нұртуған шығармаларында көне қару атауы «саржа» мольнан кездеседі. Ғалым Р. Сыздық «Сөздер сөйлейді» еңбегінде: саржа – ерте кездегі қару-жарақтың бір түрі. Бұл қару атауының көне түрі қазақша сарыжа сүйінде сақталған, осы сөз келе-келе «жаңашаланып», саржай, одан барып саржа түріне де көшкені анық байқалады [11: 101] деп әрі қарай түсіндіріп кетеді. Саржа дегенді өткен ғасыр лексикографы Л.Будагов былайша анықтайды: қазақша саржа, шағатайша сары йай сүйекпен әшекейленген, сарыға боялған жақ (лук) [12: 686]. Мысалы, Нұртуған «Мәулімнияз-Едіге» дастанында Едігенің батырлығын былайша суреттейді:

Қылды Едіге жігерді
Шалқалап жатқан қалмақтың,
Қолтығының астынан
Саржамен тартып жіберді [Н.К.Іт].

Екі ақынның да шығармаларында жаугершілік, соғыс картинасын суреттеу мақсатында, әскери сөздер мен сауыт-сайман, қару-жараққа аттарына қатысты көнерген аталымдарды шебер әрі ұтқырлықпен қолданып отырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Арыс», 2008. – 185-191 бб.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикалогиясы. – Алматы: Мектеп. – 1988. – 87-88 бб.
3. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 14 б.
4. Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: «Мектеп», 1984. I т. – 255 б.
5. Дала уәләтының газеті. – 1894. – 27 б.
6. Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы: филол.ғ.д. ... дисс.– Алматы, 1993. – 302 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1959. – I том. – 103 б.
8. Монгольско-русский словарь. – М., 1957.
9. Қазақ Совет энциклопедиясы. – А., 1977. – 11т. – 68 б.
10. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004. – 238 б.
11. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Арыс, 2004. – 238 б.
12. Будагов Л.З. Тефсир – А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII–XIII вв. – Москва, 1963. – 686 с.
13. Чувашско-русский словарь: Ок. 40000 слов / Под ред. М.И. Скворцова. – М.: Русский язык, 1982. – 712 с., ил.

Белгілер мен қысқартулар

Н.К.Іт. – Кенжеғұлұлы Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.